

MOWA I KOMUNIKACJA DZIECKA ZE SPEKTRUM AUTYZMU

Jagoda Grabska

NEUROLOGOPEDA

TERAPEUTA OSÓB Z AUTYZMEM

MOWA I KOMUNIKACJA DZIECKA ZE SPEKTRUM AUTYZMU

1. ASD – charakterystyka.
2. Komunikacja – terminologia.
3. Rozwój mowy dziecka.
4. Zaburzenia w komunikacji u dzieci z ASD.
5. Cechy języka dzieci z ASD.
6. Komunikacja społeczna dzieci z ADS.
7. Jak wspomagać komunikację dziecka z ASD?

„**Komunikacja** to umiejętność, której można się nauczyć. To jak jazda na rowerze czy pisanie na maszynie. Jeśli tylko nad nią popracujesz, możesz bardzo szybko poprawić jakość każdej części swojego życia”.

- Brian Tracy -

ADS

Zaburzenie ze spektrum autyzmu, należy do zaburzeń neurorozwojowych o złożonej etiopatogenezie. Wiążą się one z trudnościami w nabywaniu i wykorzystywaniu określonych umiejętności. **ADS** (*ang. autism spectrum disorder*) charakteryzuje się jakościowymi zaburzeniami w zakresie komunikacji społecznej i interakcji społecznych, a także ograniczonymi, powtarzającymi się wzorcami zachowań, zainteresowań lub czynności.

KOMUNIKACJA

Komunikacja interpersonalna (*ang. interpersonal communication*) to kontakt międzyludzki, polegający na przekazywaniu i odbieraniu informacji między osobami – nadawcą i odbiorcą z wykorzystaniem kodu werbalnego

KOMUNIKACJA WERBALNA

Komunikacja językowa – werbalna (*ang. verbal*

communication) to odbieranie i przekazywanie

komunikatów (wiadomości) za pośrednictwem języka.

Do komunikacji werbalnej zaliczamy mowę głośną i mowę

pisaną (korespondencja) oraz aktywne słuchanie.

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA

Komunikacja niewerbalna (*ang. non – verbal communication*) to komunikacja pozastłowna towarzysząca i dopełniająca komunikację językową, czasem ją zastępująca. Obejmuje zachowania mimiczne, gesty, elementy dźwiękowe i przestrzenne. Komunikacja niewerbalna rozwija się jako pierwsza, jest podstawą do rozwoju interakcji społecznych i komunikacji werbalnej.

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA OBEJMUJE:

- kontakt wzrokowy,
- mimikę,
- gesty,
- dotyk i kontakt fizyczny,
- dystans fizyczny między rozmówcami,
- pozycję ciała i wygląd fizyczny,
- kanał wokalny,
- dźwięki paralingwistyczne.

ETAPY ROZWOJU KOMUNIKACJI

- zachowania spontaniczne,
- zachowania intencjonalne,
- komunikacja intencjonalna,
- komunikacja symboliczna.

ROZWÓJ MOWY DZIECKA

Mowa (*ang. speech*) zdolność człowieka do porozumiewania się ze swoim otoczeniem społecznym za pomocą systemu językowego.

Składa się z języka, mówienia, rozumienia oraz tekstu.

Mowa dziecka to okres rozwoju języka dziecka od początku jego kształtowania się do osiągnięcia pełnej sprawności w posługiwaniu się nim. W teorii logopedycznej to okres od narodzin do 7 roku życia i dzieli się na cztery etapy (Kaczmarek, 1966).

ROZWÓJ MOWY DZIECKA

Etapy rozwoju mowy:

- okres melodii (1 rok życia),
- okres wyrazu (1-2 rok życia),
- okres zdania (2-3 rok życia),
- okres swoistej mowy dziecięcej (3-7 rok życia).

ROZWÓJ MOWY DZIECKA

Okres normatywnego rozwoju mowy z perspektywy komunikacyjnej możemy podzielić na następujące stadia:

- **stadium przedjęzykowe** (niemowlęctwa) od 9 do 12 m.ż.,
- **I stadium komunikacji językowej** (wczesnodziecięcej) od 9 - 12 do 36 m.ż.,
- **II stadium komunikacji językowej** (średniodziecięcej) od 4 do 8 r.ż.,
- **III stadium komunikacji językowej** (późnodziecięcej) od 8 do 12 r. ż.

ZABURZENIA KOMUNIKACJI W ASD

Klasyfikacja DSM–V określa deficyty w komunikacji werbalnej i niewerbalnej wykorzystane w interakcjach społecznych.

Wyróżnić można:

- deficyty w sferze okazywania społeczno – emocjonalnej wzajemności,
- deficyty w zakresie słabo zintegrowanego przekazu werbalnego i niewerbalnego,
- deficyty w obszarze rozpoczynania, podtrzymywania i rozumienia relacji.

ZABURZENIA KOMUNIKACJI W ASD

W ujęciu **klasyfikacji ICD-10**, jakościowe nieprawidłowości wzajemnych interakcji społecznych w obszarach:

- niedostatecznego wykorzystania kontaktu wzrokowego, wyrazu twarzy, postawy ciała.
- niedostateczny rozwój interakcji rówieśniczych,
- brak odwzajemniania społeczno – emocjonalnego,
- brak spontanicznej potrzeby dzielenia z innymi radości, zainteresowań.

ZABURZENIA KOMUNIKACJI W ASD

- opóźnienie lub brak języka mówionego,
- niedostatek inicjatywy i wytrwałości wymiany konwersacyjnej,
- stereotypowe i powtarzające się wykorzystanie słów i wyrażeń
- brak spontanicznej różnorodności zabawy.

DEFICYTY ILOŚCIOWE

- **Brak mowy:**
 - ✓ z brakiem gestykulacji,
 - ✓ z gestykulacją elementarną,
- **Opóźnienia w mowie:**
 - ✓ krótkie – miesięczne,
 - ✓ długie – wieloletnie,
- **Ograniczenia w mowie:**
 - ✓ bodziec → reakcja - mowa łańcuchowa,
 - ✓ ograniczone posługiwanie się mową.

DEFICYTY JAKOŚCIOWE

- **Echolalia:**
 - ✓ natychmiastowa,
 - ✓ odroczone, opóźniona,
- **Odwracanie zaimków,**
- Neologizmy,
- **Metaforyczne użycie języka,**
- Nieodpowiednie uwagi,
- **Język stereotypowy,**
- Defekty w artykułowaniu.

DEFICYTY PRAGMATYCZNE

- **Niezdolność do naprzemiennego wystawiania się,**
- Brak komunikowania się w stosunku do dorosłych / rówieśników,
- **Niezdolność do symbolicznego użycia przedmiotów,**
- Słabe użycie prozodii dla wyrażenia zamiaru,
- **Słabe wykorzystane bodźców wzrokowo – twarzowych dla metakomunikacji.**

ZABURZENIA KOMUNIKACJI W ASD

Osoby ze spektrum autyzmu mają problemy z komunikacją, która obejmuje mowę, sygnały niewerbalne zdolności do nawiązywania kontaktów interpersonalnych, umiejętności wykorzystania wyobraźni i symboliki. Zauważyć można również zaburzenia sfery niewerbalnej i trudności z umiejętnością i motywacją do używania języka w interakcjach między ludzkich.

ZABURZENIA KOMUNIKACJI W ASD

Najwcześniej przez rodziców dostrzeżone zostają **zaburzenia komunikacji werbalnej i niewerbalnej**. Obejmują one:

- całkowity brak posługiwania się mową lub opóźniony rozwój mowy,
- regres mowy, przejawiający się nagłym zaprzestaniem mówienia lub coraz rzadszą komunikacją, pojawia się najczęściej około 15 - 19 miesiąca życia,
- stagnacja rozwoju mowy.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Język dzieci ze spektrum autyzmu jest specyficzny, osobliwy – typowy dla dzieci z tym zaburzeniem. Jednocześnie jest zindywidualizowany - właściwy danej osobie.

W literaturze używa się terminu język **idiosynkratyczny** (*ang. idiosyncratic language*). Występują w nim: **echolalie, stereotypie językowe, nierozwojowe neologizmy.**

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Echolalia (*ang. echolalia*) wg DSM – IV **echolalia** jest mimowolnym, automatycznym powtarzaniem dźwięków, wyrazów, zdań bezpośrednio po ich usłyszeniu. **Echolalia (naturalne powtarzanie) jest zjawiskiem rozwojowym. Powinna zanikać po ukończeniu przez dziecko 2 lat.**

Jeśli jednak pozostaje jedynym lub dominującym sposobem wypowiedzenia się, to staje się zjawiskiem patologicznym. Echolalię stwierdza się u co najmniej trzech czwartych mówiących dzieci z autyzmem (Frith 2008).

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Echolalię dzieli się na **bezpośrednią**, kiedy dziecko powtarza dosłownie skierowane do niego pytanie zachowując tą samą strukturę gramatyczną, intonację. Powtarza bezpośrednio usłyszane słowo, końcówkę czy wers.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Rodzik: „Chcesz pić?”

Dziecko: „Chcesz pić?” – jako odpowiedź „tak”.

Rodzik: „ Lila co to jest”

Dziecko: „Lila co to jest?”

Rodzik: „Chodź do mnie.”

Dziecko: „Mnie”

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Echolalia odroczone, kiedy dziecko powtarza całe teksty, wiersze, piosenki, treści reklam, wypowiedzi, które słyszało znacznie wcześniej tzn. przed kilkoma dniami czy miesiącami. Nie potrafi ich jednak zastosować we właściwy sposób i we właściwym znaczeniu.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Neologizmy (*ang. neologisms*) charakterystyczne są dla osób dość dobrze władających językiem, które są w stanie dojść do pewnych uogólnień i przyswoić sobie określone struktury językowe. Nowe wyrazy tworzone przez dziecko (neologizmy) występują także w prawidłowym przebiegu rozwoju mowy (w wieku przedszkolnym), ale zanikają w obliczu niezrozumienia ich przez innych ludzi. U dzieci z ASD utrzymują się lub zanikają dużo później. Ich zdaniem neologizm lepiej opisuje jakiś obiekt niż słowo powszechnie używane np. „naprawnik” - mechanik.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Stereotypie językowe (*ang. language stereotypes*) objawiają się to najczęściej tak, że dziecko w kółko powtarza to samo pytanie (które może być związane z obiektem fiksacji) i chce uzyskać tą samą odpowiedź lub zadaje kilka różniących się od siebie pytań w logicznym ciągu, powracając po jakimś czasie do pierwszego - zawsze nieadekwatnie do sytuacji.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Odwracanie zaimków pojawiające się w mowie dzieci z autyzmem polega na zastępowaniu zaimka „**ja**” innymi zaimkami, jak na przykład „**ty**”, mówieniu o sobie jak o kimś obcym lub nazywaniu siebie po imieniu.

Często zatem słyszymy zamiast: „zjadłem” –

„Maciuś zjadł/ chłopiec zjadł”.

CECHY JĘZYKA DZIECKA Z ASD

Defekty w artykułowaniu przejawiają się tym, że mowa dzieci z autyzmem jest monotonna, „płaska”, pedantyczna, przerywana, skandowana, brakuje w niej płynności. Występuje gwałtowne przechodzenie od szeptu do krzyku i odwrotnie. Często pojawia się przedłużanie sylab, nieprawidłowy akcent, przesadne artykułowanie głosek, nierówne tempo mowy, zahamowana ekspresja oddechowa, perseweracje. Melodia i intonacja są z reguły odtwarzane identycznie jak uprzednio usłyszane komunikaty.

KOMUNIKACJA SPOŁĘCZNA

W komunikacji niewerbalnej:

- brak rozwoju komunikacji niewerbalnej,
- przesunięcie w czasie pojawiania się form komunikacji niewerbalnej,
- bliski normatywnemu rozwój komunikacji niewerbalnej,
- zahamowanie rozwoju komunikacji niewerbalnej,
- regres,
- zaburzenia rozumienia komunikatów niewerbalnych,
- zaburzenia nadawania komunikatów niewerbalnych.

KOMUNIKACJA SPOŁĘCZNA

W komunikacji werbalnej:

- brak rozwoju mowy czynnej,
- przesunięcie w czasie początkowych etapów rozwoju komunikacji,
- zaburzenia jakościowe, ilościowe i pragmatyczne,
- początkowo bliski normie rozwój komunikacji werbalnej,
- zahamowanie rozwoju mowy,
- regres mowy,

KOMUNIKACJA SPOŁĘCZNA

- zaburzenia rozumienia komunikatów werbalnych,
- zaburzenia w komunikacji pomimo opanowania podstaw systemu językowego,
- zaburzenia nadawania komunikatów werbalnych.

KOMUNIKACJA SPOŁECZNA

Dla procesu rozwoju komunikacji i nabywania mowy (na każdym etapie) duże znaczenie mają:

- przyciąganie uwagi dziecka (ukierunkowanie na partnera komunikacji),
- tworzenie wspólnego pola uwagi,
- naprzemienne interakcje, którym towarzyszą komunikaty niewerbalne i werbalne,
- naśladownictwo,
- zabawa.

ELEMENTY KOMUNIKACJI I INTERAKCJI SPOŁECZNYCH

W pierwszych etapach życia dzieci uczą się:

- dzielenia uwagi,
- kontaktu wzrokowego,
- rozumienia wyrazu ekspresji twarzy,
- języka ciała i gestów,
- bliskości,
- naśladownictwa,

- umiejętność czekania,
- naprzemiennych interakcji,
- pojęcia przedmiotu,
- przyjemności z komunikacji.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Programowanie rozwoju umiejętności komunikacyjnych:

- uczenie dzieci wykorzystywania języka do komunikacji,
- skojarzenie umiejętności komunikacyjnych z pozytywnymi doświadczeniami,
- wczesne rozpoczęcie pracy nad mową – rozwój repertuaru słownego,
- powinien być on dobrany tak, aby mógł być jak najszybciej wykorzystany w komunikacji.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Co ułatwia komunikację z dzieckiem z ASD?

- dobrze dobrane wzmocnienia,
- stosowanie materiałów wizualnych, żeby pomóc lepiej zrozumieć przekaz słowny,
- używanie konkretnego, dosłownego i precyzyjnego języka,
- wypowiedzianie imienia dziecka przed każdym poleceniem czy instruowaniem,
- konsekwencja i wytrwałość,
- dawanie uczniowi więcej czasu na przetworzenie informacji.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

www.brzeczchrzaszcz.pl

Dzisiaj znowu chciałem mu coś powiedzieć. Że nie cierpię pomidorów.
"Jedz!" — powiedział bez emocji i odwrócił się do mnie plecami.
Nie miałem wyboru — znowu rzuciłem się na podłogę.
Tupałem i piszcziałem. Nie rozumiał.
"Co ty wyprawiasz?" — zapytał, po czym ucisnął mnie tak mocno,
że miałem problem z oddychaniem.
"Uspokój się" — krzyczał, a ja miałem ochotę wrzeszczeć
jeszcze bardziej. On nic nie rozumiał. To mogłem wybaczyć.
Ale on ... nie chciał zrozumieć...

*Dziecko, które nie ma narzędzia do komunikacji, stosuje to, czym dysponuje.
Zanim przylepisz niemówiącemu dziecku łatkę "trudnego dziecka",
pomyśl: co chce ci swoim zachowaniem powiedzieć?*

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Uczymy dziecko **JAK** i **DLACZEGO** należy komunikować się. Komunikacja powinna być **wielowymiarowa** (łączenie gestu, ilustracji, słowa, przedmiotu). Uczy to dziecko **sposobów i powodów** komunikowania. Ważne, aby reagować na każdy przejaw chęci komunikowania się przez dziecko.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Jak rozwijać rozumienie mowy w codziennych sytuacjach?

- powtarzanie poleceń, których uczymy,
- komentarze wydarzeń, sytuacji, aktywności,
- pochwały specyficzne.

Ważne – pamiętaj o funkcjonalności uczonych umiejętności.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

W mowie biernej uczymy:

- reakcji na własne imię - kontakt wzrokowy,
- reakcji na dźwięk np. wrzucenie klocka na sygnał dźwiękowy,
- nauka „daj”, „pokaż” bez echolalii,
- uczenie gestu wskazywania,
- nauka proszenia o przedmioty poprzez wskazywanie: z poleceniem:
„co chcesz?”

- nauka wykonywania prostych poleceń: „wstań”, „kłaśnij”,
- rozpoznawanie członków rodziny na zdjęciach, rozpoznawanie rzeczowników (3D, 2D),
- wskazywanie części ciała,
- rozpoznawanie czasowników,
- rozpoznawanie zwierząt poprzez nazwy własne i onomatopeje,
- nauka wykonywania poleceń poza stolikiem,
- nauka wykonywania poleceń w oderwaniu od kontekstu sytuacyjnego
- nauka wykonywania czynności związanych z zabawą- „nakarm misia”, „daj pić lali”, „zbuduj wieżę” itp.

- nauka kolorów/ kształtów,
- nauka funkcji przedmiotów,
- nauka przymiotników (zaczynamy od konkretnego, przechodząc do obrazka),
- wykonywanie dwuetapowych poleceń,
- wykonywanie poleceń dwuetapowych z przemieszczeniem,
- nauka przyimków, zaimków, spójnika „i”,
- emocji,
- nauka wykonywania poleceń kierowanych do grupy - „wstańcie”.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

W mowie czynnej uczymy:

- zaczynamy od naśladowania samogłosek ,
- nauka prymarnych sylab otwartych poprzez powtarzanie: PA, MA, BA, LA, TA, DA itp.
- dźwiękonaśladownictwo – odgłosy zwierząt, przedmiotów z otoczenia (onomatopeje, wierszyki, piosenki),
- naśladowanie czynności połączonych z dźwiękiem,
- nauka proszenia,

- Nazywanie poszczególnych członków rodziny na zdjęciach, w rzeczywistości
- Nauka rzeczowników z poszczególnych kategorii semantycznych z pytaniem: „co to jest?”
- Nazywanie części ciała
- Nauka dokonywania wyborów: „co chcesz?”
- Nauka osób z pytaniem: „Kto to jest?” Nauka czasowników z pytaniem: „Co robi?”
- Nauka odpowiedzi na pytania społeczne np. „Jak masz na imię?”, „Ile masz lat?” itp.

- nauka zwierząt z podziałem na nazwę własną i dźwiękonaśladownictwo tj. „kto to jest?” - kura, „a jak robi kura?” - ko-ko,
- nauka zwrotów grzecznościowych: „dzień dobry”, „cześć”, „do widzenia”, „przepraszam”,
- nauka budowania prostych zdań,
- nazywanie funkcji przedmiotu,
- nauka odpowiedzi na pytania zamknięte,
- nauka odpowiedzi na pytania,

- nauka wymiany informacji: „ja mam/ ja mam” , „ja widzę/ a ja widzę”,
- nauka odpowiedzi na pytania szczegółowe: „kto?”, „co?”, „co robi?” – odpowiedź dziecka jest jednowyrazowa!,
- nauka odpowiedzi: „nie wiem” na nieznanne przedmioty, pytania (najczęściej pojawia się echolalia) ,
- nauka przymiotników, przysłówków z pytaniem : „jaki jest?”,
- nauka zaimków osobowych ja/ty, w dalszej kolejności on/ona,
- nauka komentowania,
- zadawanie pytań do odwzajemnienia: „jak masz na imię?”, „jak się masz?”, „ile masz lat?” itp.
- nauka zaimków dzierżawczych mój/ twój, moja/ twoja, moje/twoje

- Nauka odpowiedzi na pytanie: „dlaczego?” ,
- Nauka spójnika „i”,
- układanie i opowiadanie historyjek obrazkowych,
- określanie „co nie pasuje” oraz tłumaczenie „dlaczego”/ „czego brakuje” w zbiorze,
- zazywanie, opisywanie wydarzeń lub elementów sytuacji – obrazki sytuacyjne ,

- zgadywanie prostych zagadek nierymowanych, rymowanych
- nauka zadawania pytań jako umiejętność podtrzymywania dialogu.
- nauka kiedy należy zapytać, a kiedy powiedzieć, udzielić informacji
- opisywanie nonsensów na obrazkach tłumaczenie: „dlaczego?” coś nie pasuje
- nauka zwrotów rozpoczynających, podtrzymujących, kończących komunikację w różnych sytuacjach społecznych.
- zabawy pacynkami - wykorzystanie dialogów,
- nauka odpowiedzi na pytanie: „kiedy?” (4-5 lat),

- nauka przekazywania wiadomości,
- opisywanie przedmiotów z uwzględnieniem ich cech,
- opisywanie etapów wykonywania danej czynności,
- ćwiczenia mowy opowieściowej- w oparciu o przeczytane historyjki lub własne doświadczenie,
- nazywanie emocji
- odpowiadanie na pytania ogólne (różny poziom trudności)
- nauka odwzajemniania informacji społecznych.
- nauka identyfikacji obiektów poprzez ich opis „Myślę o czymś...”,
- uzupełnianie niedokończonych zdań,

- nauka zadawania pytań,
- odpowiadanie na pytania dotyczące bieżących wydarzeń,
- nauka czasów czasownika,
- opowiadanie o przeszłych wydarzeniach,
- nauka czytania,
- czytanie ze zrozumieniem- praca z tekstem,
- nauka przenośni, synonimów,
- ćwiczenia w streszczaniu tekstów- własnymi słowami,
- prowadzenie dialogu.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Metody nauki komunikacji werbalnej:

- metoda wyodrębnionych prób,
- trening incydentalny,
- ekspansja,
- procedura kształtowania.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

AAC (ang. *Augmentative and Alternative Communication*) - komunikacja wspomagająca i alternatywna . Metody porozumiewania się, które mogą być stosowane razem z mową w celu **podniesienia efektywności** (wspomagające) lub **zastąpienia mowy czynnej** (alternatywne).

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Komunikacja alternatywna- jest metodą porozumiewania używaną zamiast mowy.

Jest stosowana wtedy, gdy osoba porozumiewa się bezpośrednio – twarzą w twarz, inaczej niż za pomocą mowy np. za pomocą znaków manualnych, znaków graficznych.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Komunikacja wspomagająca - wzmacniania

i uzupełniania mowę, pomaga w rozwoju mowy i języka oraz zapewnia zastępczy sposób porozumiewania.

Komunikacja wspomagająca określa więc wszelkie sposoby, jakimi ludzie przekazują informacje, kiedy nie mogą mówić, lub gdy mówią niewyraźnie na tyle, by otoczenie rozumiało ich komunikaty.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

**Systemy alternatywne wobec mowy dźwiękowej
pełnią dwie funkcje:**

- Służą nawiązaniu kontaktu z drugim człowiekiem, prowadzeniu rozmów, wyrażaniu opinii, emocji.
- Służą poznawaniu świata - poprzez reguły użycia słów odkrywane są relacje ze światem.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Systemy ACC:

- systemy przedmiotowe,
- systemy manualne,
- systemy graficzne,
- system znaków przestrzenno – dotykowych.

WSPOMAGANIE KOMUNIKACJI

Dobór słownictwa dla użytkowników AAC:

- wiek użytkownika,
- funkcjonalność komunikacji,
- słownictwo ma być ciekawe, zaskakujące, zabawne,
- osobiste upodobania użytkownika.

„**Komunikowanie się** to umiejętność użyteczna przez całe życie. Może być inna niż standardowa, może być niezwykła.

Najważniejsze - by była **skuteczna!**”

- **Gina Davies** -

DZIĘKUJĘ ZA UWAGĘ!

Prezentacja „MOWA I KOMUNIKACJA DZIECKA ZE SPEKTRUM AUTYZMU” jest dostępna na licencji Creative Commons „Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne 4.0 Międzynarodowe” (CC-BY-NC 4.0). Pewne prawa zastrzeżone na rzecz Jagoda Grabska, Fundacja Pro Spe. Utwór powstał w ramach projektu „Wzmocnienie systemu wsparcia osób z spektrum autyzmu (ASD) w Gruzji” realizowanego przez (Fundacja Pro Spe) przy wykorzystaniu środków Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności. Zezwala się na dowolne wykorzystanie licencji, posiadaczach praw oraz o projekcie („Wzmocnienie systemu wsparcia osób z spektrum autyzmu (ASD) w Gruzji”) Treść licencji jest dostępna na stronie <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.pl>.